

Lehet-e vicces a nyelvjárás, és ha igen, miért nem? A nem standard nyelvváltozatok mint a humorképzés eszközei és célpontjai*

JÁNK ISTVÁN

1. Bevezetés

A nyelvjárás (vagy sok esetben inkább: a nyelvjárásban beszélő ember) számos esetben karikatúrák, kabaréjelenetek tárgya, szereplője vagy épp a humorképzés eszköze. Ilyenkor a nyelvjárás gyakran a műveletlenség, az alacsony intelligencia, az iskolázatlanság szimbólumaként jelenik meg, ezzel konstruálva a hallgatóság számára szórakoztató karaktert, szituációt és teremtve meg a komikumot. A humorkonstruálás e formája sok magyar humorista, stand-upos nyelvi-előadói eszköztárának a része, sokakat szórakoztatva ezzel a közönség soraiból. Ez azonban több problémát is felvet.

Jelen tanulmány a magyar humoristák, előadók dialektusok (gyakran valójában dialektusimitációk) és más nem standard nyelvváltozatok által történő humorképzését mutatja be a jelenség prototipikus megjelenési formáinak ismertetésén keresztül. A munka részben úttörő: kifejezetten ezzel a témával foglalkozó tanulmány nem jelent meg magyar vonatkozásban, csupán a nemzetközi szakirodalomban vizsgáldtak néhányan a kérdés kapcsán (pl. HIEBERT 2015, JONTES–TRDINA 2018, LOCKYER 2010), valamint olyan hazai attitűdvizsgálatok ismertek, amelyek egy-egy kérdése a nyelvjárás kabaréjelenetekben való megjelenésére, alkalmazására kérdez rá (lásd KISS 2009, ZIMÁNYI 2015). Ahogy a nemzetközi példák mutatják, többféle lehetőség is kínálkozik a nem standard nyelvváltozatok és a humor kapcsolatának vizsgálatára. Többek között kiválasztási szempont lehet egy-egy időszak, korszak, sorozat, karakter, konkrét nyelvváltozat stb. Munkám újszerű és kísérleti jellegéből adódóan azonban nem az említett aspektusok valamelyikéből vizsgálom a témát, hanem jóval általánosabban, mozaikszerűen felvillantva a főbb kérdéseket és felvetéseket. Több példán keresztül azt szándékozom illusztrálni, hogy egy-egy nem standard nyelvváltozat (különösen egy-egy dialektus) viszonylag magas számban mint humorforrás jelenik meg, ám a legtöbb

* A tanulmány az NTP-NFTÖ-21-B-0041 azonosítójú Nemzet Fiatal Tehetségeiért című pályázat támogatásával jött létre.

esetben úgy, hogy ennek hatása társadalmi szempontból erősen aggályos, ugyanis nyelvi alapú sztereotípiákat erősít meg és erősít fel, és teremt újra és újra, továbbá a nyelvi előítéletesség legitimálójává válik. Mindez azonban nem törvényszerű, hiszen több olyan példa is hozható, amikor a nyelvjárás nem ilyen módon képezi a humor forrását, tárgyát.

A tanulmány első része az előbbieken fölvezetett jelenség értelmezésének lehetséges elméleti kereteit ismerteti, különös tekintettel a perceptuális dialektológiára, valamint a témához szorosan kapcsolódó fogalmakra. Ezt követően az egyes nyelvi jelenségekhez tartozó példaanyag bemutatása és elemzése történik. Az elsősorban kabaréjeleneteket vagy stand-up előadásokat megörökítő videó- és hanganyagokból származó példaanyag lejegyzése diakritikus jelekkel történt, így e formában közlöm ezeket a tanulmányban. A konkrét példák ismertetése után az általánosabb és a leginkább releváns tanulságokat, főbb következtetéseket összegzem a formális funkciók mellett kitekintő, kutatás- és vitaindító szándékkal.

2. Elméleti keretek és lehetőségek

Az elmúlt néhány évtized dialektológiai és szociolingvisztikai kutatásaiban és elméleti kereteiben a fókusz némiképp eltolódott a nyelvi megnyilatkozásokról, illetve azok (rendszerszintű) leírásáról maguknak a nyelvi megnyilatkozás létrehozóinak, résztvevőinek az irányába, azaz egy beszélőcentrikusabb vizsgálati irány vette kezdetét. A kezdeti egyetlen szempontot vagy dimenziót (területi tagoltság) kiegészítő kettős (területi és szociális) megközelítés hamar háromdimenzióssá vált a pragmatika-központú felfogás egyre nagyobb térnyerésével (KNIPF 2012). A nyelvi megnyilatkozások leírása így egyre több tényező figyelembevételével valósulhatott meg, a lehetőségek tára kiszélesedett.

A fenti változás pozitív hozadéka, hogy sokkal pontosabb és részletesebb képet kaphatunk a nyelvről és annak különféle aspektusairól, részegységeiről. Azonban ennek ára van: minél pontosabb leírást kívánunk adni egy-egy megnyilatkozásról, annál inkább a kvalitatív elemzés irányába szükséges elmozdulnunk a kvantitatív adatelemzés felől. Ez sok esetben nem jelent problémát, sőt kifejezetten kívánatos, ám a dialektológiai vizsgálatok esetében például rendkívül nagy energiabefektetést igényel. Ezen túlmenően számos kérdést, problémát vet föl mind elméleti, mind gyakorlati oldalról. Homályos például, hogy mekkora az az adatközlőszám (az adott beszélőközösség hány százaléka), amiből releváns és kellően megalapozott következtetéseket lehet levonni a beszélőközösség egészére nézve; nem egyértelmű, hogy bizonyos háttérváltozók milyen jelentőségűek a szociolingvisztikai vizsgálatokban. Kérdéses, hogy a nyelv interszubjektív, diskurzusokban alakuló jellege mennyire ragadható meg, mennyire jegyezhető le a valóságban; ugyancsak megkérdőjelezhető, hogy az egyes fogalmaknak (például a nyelvjárásnak vagy nyelvváltozatnak) a statikus jellege valóban kiküszöbölhető-e

az újabb megközelítések révén, ahogy az is, hogy a humor és a nyelvjárási megnyilatkozás mennyivel értelmezhető hatékonyabban ilyen keretben.

A különféle megközelítések felfoghatók egymással versengő vagy egymást kiegészítő perspektívákként is. Jelen tanulmány ez utóbbi felfogást követi, így az egyes elméleti kereteből a téma szempontjából leginkább hasznos elemeket emeli ki.

2.1. A dialektológia mint hagyományos értelmezési keret

A nyelvjárások kutatása — mind nemzetközi, mind magyar viszonylatban — mindössze másfél évszázados múltra tekint vissza. A szakirodalom ugyan nem teljesen egységes a tekintetben, hogy pontosan mikortól beszélhetünk a dialektológia tudományáról, annyi azonban bizonyos, hogy fiatalabb területről van szó, mint elsöre feltételezhető. „A nyelv(járás)i különbségek megfigyelése annyira hétköznapi jelenség, hogy egészen meglepőnek tűnik azon megállapítás, mely szerint a nyelvjárások szisztematikus tanulmányozására irányuló törekvések csupán a 19. század második felében kezdődnek el” — írja a CHAMBERS–TRUDGILL szerzőpáros *Dialectology* című kötetében (1998: 13; fordítás tőlem J. I.). Az állítás háttérében az áll, hogy a 19. század második feléig a nyelvjárási területek és jelenségek jellemzése erősen intuitív, mindamellett meglehetősen alkalmi volt, arról nem beszélve, hogy csak ekkortájt vált világossá, hogy az ilyen jellemzések nyelvtudományi szempontból nagymértékben megkérdőjelezhetők (1998: 13–30).¹

Az első tudományos igényű dialektológiai munkáknak a nyelvatlászokat szokás tekinteni, azok közül is a német GEORG WENKER prototipikus vizsgálatát. WENKER 1876-tól közel 45 ezer tanítótól kérte levélben standard német mondatok helyi dialektusokra való transzformálását, majd válaszaik alapján igyekezett térképen ábrázolni az ez alapján leírható német nyelvi jelenségek területi megoszlását. A vizsgálat eredményeit a világon elsőként publikált nyelvjárási atlasz, az 1881-ben megjelent *Sprachatlas des Deutschen Reiches* foglalja össze. HABÁR WENKER munkája megelőzte az övét, a francia JULES GILLIÉRON legalább akkora jelentőségű a nyelvföldrajzi kutatás és nyelvatlászkészítés tudományában, főleg ami a módszertani kérdéseket illeti. Ő egy valamivel szerényebb kérdőíves kutatást valósított meg, 639 franciaországi település és 700 adatközlő bevonásával. Ennek eredményeit 1902 és 1910 között publikálta (részletesen lásd CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 14–31, JUHÁSZ 2001). Magyarországon a dialektológiával kapcsolatos diskurzusok szintén a 19. században kezdődtek el, s az 1800-as évek derekától már találunk leírásokat egy-egy nyelvjárásra vonatkozóan (lásd pl.

¹ Természetesen grammatikai munkák és szótárak jóval korábban is születtek, azonban ezek más céllal jöttek létre, nem elsődlegesen a nyelvi rétegzettség, rétegződés rendszerszintű tanulmányozására születtek.

TORKOS 1857-es munkáját a palóc nyelvjárással kapcsolatban), azonban a nyelvjáráásokat csak jóval később kezdték el átfogóan feltérképezni. A magyar nyelvjáráások atlasza csak a 20. század második felében jött létre (KISS 2000: 262). A nyelvjáráások és a humor összekapcsolása ebben az időszakban kevésbé volt jelentős, és egyértelműen kimutatható, erre az 1980-as évek végétől irányult némi figyelem (ZIMÁNYI 2015), ám kifejezetten ilyen törekvésű vizsgálat idehaza tudtommal nem készült.

A dialektológiai kutatási módszertannal és elméleti kerettel dolgozva két lényeges feladatunk lehet a nyelvjárás és a humor kapcsolatát vizsgálva: behatárolni, hogy mely nyelvjárás(ok)ról lehet szó, valamint lejegyezni (pl. diakritikus jelek segítségével) őket, amennyiben erre van lehetőség. Meg lehet állapítani például, hogy egy humorista beszél-e nyelvjárásban, ha igen, milyenben, illetve ha nem, akkor mely nyelvjárást próbálja imitálni. Megállapításainkat természetesen szövegek lejegyzésével támaszthatjuk alá.

2.2. Kritikai és nem kritikai szociolingvisztikai keret

A fent említett kutatásoktól kezdődően egészen napjainkig számos változás, finomítás történt a dialektológia módszertanát és elméletét illetően. Az egyik ilyen, fordulatnak is nevezhető változás a nyelvi megnyilatkozások keletkezésének külső (szociokulturális) körülményeit is leíró, azokat a vizsgálat tárgyává tevő szociolingvisztikai irány. A szociolingvisztika tudományterületének alapvetését hagyományosan az amerikai nyelvész WILLIAM LABOV munkásságához kötik. Az 1960-as évektől kezdődően az olyan háttérváltozók, mint a nem, életkor, társadalmi vagy etnikai háttér egyre hangsúlyosabbá váltak. Új fogalmak (pl. a nyelvi változó) jelentek meg, melyek nemcsak az elméleti, hanem a módszertani keretek megújítását is elősegítették mind az adatgyűjtés, mind az adatelemzés területére vonatkozóan. Ennek egyik fő oka, hogy a dialektológiai vizsgálatokban használt vizsgálati és eszközök számos nyelvi-nyelvhasználati kérdés elemzésében nem bizonyultak elégségesnek.

A szociolingvisztikában a különféle nyelvi markerek mellett az is rendkívül hangsúlyos volt, hogy ezekre a markerekre hogyan reagálnak a nyelvhasználók, azaz milyen nyelvi attitűdöket tanúsítanak egy-egy nyelvjárás kapcsán. Az ilyen vizsgálatok kiváltképp fontosak, ha a nyelvjáráások humorral való kapcsolatát kívánjuk vizsgálni. A meglévő hazai vizsgálatok közül mindössze kettő (KISS 2009, ZIMÁNYI 2015) érinti a témát. Arra a következtetésre jutnak (egyetemisták körében végzett vizsgálat alapján), hogy az érintettek egy része kifejezetten a kabaréjelenetekben találkozik a nyelvjárással (KISS 2009), illetve sokan úgy vélik, hogy a nyelvjárás nagyban hozzájárul a komikumhoz, avagy fokozza a humor hatásosságát, ám egyes adatközlők szerint kifejezetten sztereotíp, bántó, sértő (ZIMÁNYI 2015).

A néhány évtizede egyre jelentékenyebb kritikai szociolingvisztika irányzata a hagyományos szociolingvisztika több alapfogalmát is megkérdőjelezi, újraértelmezést javasol, s szakít azzal a hagyománnyal, amely a nyelvet a Saussure-féle struktúráként szemléli, tárgyiasítja, és a beszédet az e metaforizáció által létrehozott illúziószerű zárt rendszerek és alrendszerek segítségével próbálja megragadni. Ehelyett a nyelv interszjektív, diskurzusokban formálódó jellegét emeli ki, így új fogalmi és metaforizációs megközelítésben gondolkodik (vö. BLOMMAERT–RAMPTON 2011, ECKERT 2008, PENNYCOOK 2016). A kritikai szociolingvisztika az előbb említett rendszerszemlélettől elszakadva a beszélés egy-egy módját a fluiditás metaforájából kiindulva értelmezi. A nyelveknek és változatoknak nevezett egységek közötti átjárás lehetőségét a *transzlingválás*, a *szuperdiverzitás* vagy a *metrolingválás* terminusok alkalmazásával próbálja elérni (GARCÍA 2009, PENNYCOOK 2016), s a megszólalást magát úgy igyekszik megragadni, hogy a leírás alapegységévé a nyelvi forrást — azaz egy szemiotikai jelet, valamint a hozzá kapcsolódó jelentés- és értéktulajdonítást (AGHA 2007: 29–40) — teszi, s a nyelvet változataival együtt ennek az absztrahált megjelenési formájaként értelmezi (BLOMMAERT 2016, BODÓ–HELTAI 2018, JØRGENSEN 2008, PRESTON 2017, VERTOVEC 2007). Ebben az elméleti keretben tehát a humorképzés alapja a nyelvi forrás és a hozzá kötődő jelentés- és értéktulajdonítás, ami a BAKHTIN-féle (1981) heteroglosszia, azon belül a sokszólamúság, multidiszkurzivitás és nyelvi diverzitás felől értelmezhető. A beszélők a különféle nyelvi forrásokat különbözőképpen, különféle módon és mennyiségben veszik át egymástól a diskurzusok közben, vagyis többek között különbözőképpen stilizálják őket. Így működhet a nyelvjárás vagy annak egy gyengébb imitációja is akár mint humorforrás, s ennek nézőkre gyakorolt hatása az egyes nézők appercepciós mezőjében érvényesülhet a kulturális előismeretek — implicit vagy explicit — számbavétele révén (BAKHTIN 1981, BUSCH 2014).

Ahogy az a fentiekből látszik, a kritikai szociolingvisztika az olyan alapfogalmakat mint a nyelv, a nyelvváltozat, az egy- vagy kétnyelvűség stb. túlságosan statikusnak tartja. Az elmélet képviselői úgy vélik, hogy ezek olyan modernista koncepciók, amelyek esszenciális módon rendelnek egymáshoz nyelvi és etnikai elrendeződéseket, ezáltal olyan gondolati konstrukciókhoz vezetnek, amelyek keretében bizonyos beszélők megszólalásai csak pontatlanul írhatók le. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy az említett fogalmak teljes elvetése nem történik, s nem is történhet meg, mivel anélkül a kritikai szociolingvisztikai szemlélet sem képes működni. Más fogalmak kerülnek a fókuszba ugyan, ám ezek csak a korábbi terminusokkal együtt képesek létezni. Továbbá azt a problémát, hogy egy-egy nyelvi vizsgálat mindig korlátolt és fenttartásokkal értelmezendő, ez az irány sem képes feloldani, legfeljebb csak elméleti szinten; a gyakorlatban nem tud minden tényezőt (például lelkiállapotot, előzetes ingereket, koncentrációt) figyelembe venni, ami aktuálisan meghatározhat egy-egy nyelvi megnyilatkozást.

A szociolingvisztikai alaptézisekből kiindulva — kritikai és nem kritikai iránytól függetlenül — alapvetően három fontos dolgot tehetünk a témát illetően. Leírhatjuk a nyelvhasználati jellemzőket, regisztereket, hasonlóan a dialektusokhoz; meghatározhatunk bizonyos háttérváltozókat, amelyek esetlegesen összefüggésben állnak a nyeli produktummal; valamint feltárhatjuk, hogy a nyelvhasználók hogyan viszonyulnak, reagálnak az egyes megnyilatkozásokra. Ez utóbbi különösen erőteljesen kapcsolódik a perceptuális dialektológia tudományának vizsgálati tárgyához.

2.3. A perceptuális dialektológiai keret

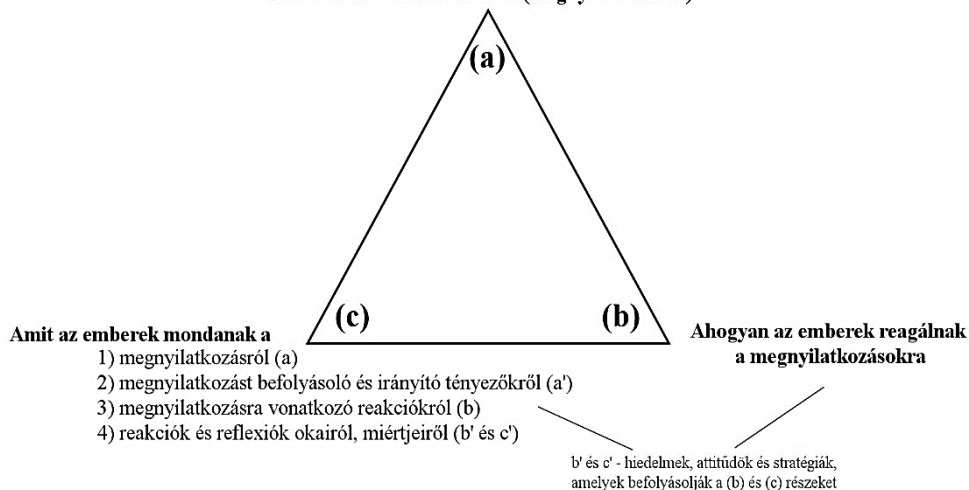
A népi nyelvészet és a hozzá kapcsolódó perceptuális dialektológia kezdete nagyjából az 1900-as évek derekára tehető, bár előzményként megemlítendő a főként PIETER WILLEMS nevéhez köthető, 19. század végi vizsgálat a különböző francia nyelvjárásokra vonatkozóan (lásd WILLEMS 1886). Az első mai értelemben vett perceptuális dialektológiai kutatások Japánban, valamint Hollandiában jelentek meg, jóllehet más módszertani és didaktikus célt tűzve ki maguk elé (vö. GROOTAERS 1958 és WEIJEN 1946). Az 1970-es évekre annyiban mindenképp egységes perceptuális dialektológiáról beszélhetünk, hogy központi elem volt a laikus nyelvhasználói vélekedések alapján történő dialektológiai határok meghatározása (és legtöbbször térképen történő ábrázolása), valamint az ebben fennálló különbségek mértékének megjelenítése (PRESTON 1999: xxv–xxxii).

A fentiekből kitűnik, hogy a perceptuális dialektológia a nyelvhasználók nyelvről, nyelvváltozatokról, nyelvi formákról alkotott, elsősorban laikus nézeteit, gondolatait vizsgálja. Többek között azt, hogy mit gondolnak az egyes laikus beszélők egy-egy nyelvváltozatról, nyelvről; milyen markerek alapján azonosítják és/vagy különítik el ezeket a változatokat; mit gondolnak ezen nyelvváltozatok funkciójáról; hova helyeznék el őket (helyileg), hol húznak meg dialektológiai határokat; s nem utolsósorban kihez kötik ezeket, hol húznak meg „szociolingvisztikai határokat” (vö. PRESTON 1999: xxiii–xxv).

A felsoroltak alapján a perceptuális dialektológia részben a dialektológiához, részben a szociolingvisztikához kapcsolódik. Összességében olyan tudományterületről van szó tehát, amely az átlag, nem nyelvész beszélők nyelvi ideológiáival (legalábbis azok egy részével), népnyelvészeti kérdésekkel foglalkozik dialektológiai és szociolingvisztikai szempontból. PRESTON ezzel kapcsolatban ekképp fogalmaz: a perceptuális dialektológia „széles értelemben vett nyelvészet — etnográfiai, szociolingvisztikai, szociálpszichológiai, de úgy vélem, az ilyen tények a nyelv legközpontibb, elméleti kérdéseire tartoznak. Példának okáért: honnan származik a nyelvi változás?” (1989: xi, fordítása: KONTRA 2003: 240). Erre vonatkozóan PRESTON leírja azt a viszonylag egyszerű modellt, amelynek alapján a perceptuális dialektológia vizsgálati tárgya értelmezhető (1999):

a' - tényezők és folyamatok, amelyek befolyásolják azt,

Amit az emberek mondanak (megnyilatkozások)

1. ábra. A nyelvi adatok három lehetséges megközelítése (PRESTON 1999: xxii nyomán)

A háromszög (a) pontja jelöli azt, hogy az emberek mit mondanak, vagyis az egyes megnyilatkozásokat. Ebbe az is beletartozik, hogy hogyan beszélnek a nyelvhasználók, hogyan működik a nyelvhasználat: hagyományosan ez a nyelvészet tárgya. A (b) pont ezzel szemben pragmatikai nézőpont, amely a perlokúció fogalmával áll összefüggésben: azt jelöli, hogy milyen hatással van a beszéd másokra, hogyan reagálnak az emberek egy bizonyos megnyilatkozásra (pl. megváltozik-e a véleményük, felháborodnak-e, negatívan értékelik-e az illetőt stb.). Végül a (c) rész a metanyelvi aspektus, amely több dolgot is magában foglal, s elsősorban azt deklarálja, hogy az embereknek, köztük a laikus beszélőknek van véleményük a nyelvről, nyelvhasználatról. Ezek laikus elképzelések, reflexiók, melyeknek négy alelete különíthető el aszerint, hogy a nyelvhasználók aktuálisan mire reflektálnak:

1. magára a megnyilatkozásra (a);
2. a megnyilatkozást irányító és befolyásoló tényezőkre, vagyis a pszichés, szociális, kognitív stb. elemekre (a');
3. a megnyilatkozásokra vonatkozó reflexiókra (b);
4. a megnyilatkozásokkal kapcsolatos reflexiók okaira, vagyis arra, hogy miért mondják azt az emberek, amit mondanak akár megnyilatkozás, akár reakció szintjén (b' és c').

Tehát a felsorolt reflexiók a háromszög három — (a: megnyilatkozások), (b: megnyilatkozásokra történő reakciók), (c: a megnyilatkozásokkal kapcsolatos reflexiók) — csúcsaként megjelölt tényezőkre vonatkoznak. A (b') és a (c') metanyelvi megnyilvánulások háttérben különféle hiedelmek, attitűdök és

stratégiák állnak, amelyek irányítják a megnyilatkozásokra történő reakciókat (b) és az összes megnyilatkozással kapcsolatos reflexiót (c). A (c) és (c') pontok pedig együttesen alkotják a népi nyelvészetet (folk linguistics) és az ennek „leágazásaként” is értelmezhető perceptuális dialektológiát, amely a nyelvi változás és változatosság kérdését vizsgálja (PRESTON 1999: xxiii–xxv).

Jelen munka szempontjából a perceptuális dialektológia kiemelt jelentőségű, ugyanis leginkább ebben a keretrendszerben írható le a dolgozat központi fölvetése. Az, hogy mit mondanak az egyes nyelvhasználók, illetve hogy ehhez hogyan viszonyulnak más nyelvhasználók, szintén lényeges. Ugyanúgy, ahogy az is, hogy ezeknek a vélekedéseknek mi áll a háttérében. A háromszög a) pontja elsődlegesen a standup- vagy kabaréjelenetben elhangzottakra vonatkozik. Az, hogy hogyan jelenik meg az egyes nyelvhasználók által egy-egy ilyen megnyilatkozás (mint imitáció), ha különféle szerepekről (pl. vidéki, falusi vagy városi beszélőről) van szó, különösen fontos a téma szempontjából, hiszen ezzel a nyelvhasználó az egyik vagy másik nyelvváltozat presztízsére van hatással, s implicit módon maga is állást foglal e kérdésben. Megállapítható például, hogy milyen markereket azonosít be és emel ki egy vagy több nyelvváltozathoz, avagy hogy helyileg-társadalmilag hova, kihez köti ezeket, vagy jelen esetben, hogy hogyan használja fel a humorképzésben. Kit jelenít meg például a nyelvjárás által és hogyan, illetve mi áll ennek háttérében; milyen hiedelmek és stratégiák befolyásolják abban, amit mondanak, és amit gondolnak az adott megnyilatkozásról. S itt már belépnek a megnyilvánulások mögött húzódó különféle hiedelmek, attitűdök és stratégiák (a'). A megnyilatkozásra történő reakciók (b), amelyek jelen esetben nem képezik a vizsgálat tárgyát, azonban feltételezhetően elsődlegesen nevetésként vagy épp a nevetés hiányaként realizálódnak, s szintén nem függetlenek a mögöttes koncepcióktól. A tanulmány szempontjából a leginkább relevánsak így maguk a megnyilatkozások (a), s a mögöttes tényezők (a'), de nem elhanyagolhatók az egyes reflektív tényezők sem (c, valamint b' és c').

3. A nyelvváltozatok megítélése és kapcsolata a humorral

A magyar nyelvjárások és más nyelvváltozatok (vö. 1. ábra (a)) megítélése határon innen és határon túl meglehetősen változatos képet mutat. Egyfelől a nyelvjárásra szokás értéként tekinteni, másfelől hagyomány a nyelvjárási és általában minden sztenderdtől eltérő nyelvi forma stigmatizálása, üldözése vagy pusztán helytelennek bélyegzése (vö. DUDICS LAKATOS 2020, JÁNK 2019a, 2020). Mindkét véglet az 1. ábrán látható háromszög (b) részéhez rendelhető. Ugyanígy bevett gyakorlat a nyelvhasználók részéről, hogy a saját nyelvváltozatukat más nyelvváltozatokhoz viszonyítják, előbbit jobbnak vagy rosszabbnak, szebbnek vagy csúnyábbnak ítélve (lásd pl. KISS 2000, KONTRA 2003: 240–251, RÁSI 2020, SINKOVICS 2017). Az sem ritka továbbá, hogy a beszélők az egyes

pozitív és negatív értékítéleteket különféle magyarázatokkal, naiv elképzelésekkel támasztják alá, gyakran olyan tulajdonságokat és tényezőket kapcsolva össze, melyek között nincs valódi kapcsolat (pl. az intelligencia és a használt változat esetében). Ez mind-mind az 1. ábra (c) sarkához rendelhető jelenség.

Az előbb említett néhány eset szorosan összefügg egymással, kölcsönösen, oda-vissza hatnak egymásra. Közös bennük valamilyen preconcepció, előzetes és általában idealisztikus elképzelés a nyelvről, nyelvváltozatokról, vagyis valamilyen nyelvi ideológiához és nyelvi attitűdhez kötődnek. Ugyanígy azonos központi elem valamilyen nyelvi különbség (a), amelyhez gyakran társul nyelvi előítélet és/vagy nyelvi sztereotípa (c), így nem pusztán nyelvi különbségről vagy nyelvi másságról beszélhetünk, hanem hátrányról. Amennyiben pedig mindez a viselkedésben is jelentkezik (b), a nyelvi alapú diszkrimináció (más néven lingvicizmus) esete áll fenn (részletesebben lásd JÁNK 2019b: 9–30).

Ha egy nyelvhasználó másképp (például nyelvjárásban) beszél, mint ami egy beszélőközösségben normatívnak számít, akkor még nem feltétlen kerül hátrányba. Ellenben, ha az általa használt nyelvváltozathoz egy másik beszélő vagy közösség negatívan viszonyul, akkor e nyelvi másság nyelvi hátránnyá alakul át. Ehhez számos tényező hozzájárulhat (melyek oda-vissza hatva egymásra, hálózatosan összekapcsolódva működnek): a nevelési-oktatási tevékenység; a nyelvi ideológiák; a társadalmi beidegződés, szemlélet; s nem utolsó sorban a média, közelebbről a médiában szereplők hatása.

Kognitív szemantikai és pragmatikai szempontból megközelítve a kérdést egy-egy diskurzus résztvevői egymás figyelmét követik és irányítják rá a világ dolgaira, rendszerint a saját kontextusfüggő nézőpontjukból. Vagyis minden megnyilatkozás perspektivikus, így aktuálisan adott szempontból értelmezhető. Ezt teszi az a beszélő, aki stigmatizál bizonyos nyelvi formákat, az a tanár, aki kijavítja a diákját, mert nyelvjárásban beszél. A beszélő saját egocentrikus perspektívájából szemlélve — ezzel gyakran párhuzamosan, ám nem feltétlenül a saját idiolektusához viszonyítva (lásd pl. nyelvjárási beszélők attitűdje saját nyelvjárásukhoz) — a nyelvileg eltérő elemek hibának, anomáliának tűnnek, hiszen az illető saját nyelvi repertoárjában vagy az általa idealisztikusnak tartott változatban nem szerepelnek. A saját perspektíváját érvényesíti (és ezzel irányítja a figyelmet) az a humorista vagy színész is, aki egy nyelvváltozatot arra használ, hogy valamilyen módon a humor forrásává tegye az adott nyelvjárást, regisztert, stílust stb. Ez a YUS-féle humorinterpretációs modellben a három halmaz közül az ún. kulturális keretben (cultural frame) értelmezhető. Ennek fő jellemzője a másik két értelmezési keret (make-sense frame) és megnyilatkozás-interpretáció (utterance-interpretation) halmazhoz viszonyítva, hogy a humor forrása egy társadalom, kultúra vagy csoport ábrázolására vonatkozó kollektív reprezentáció, amely jellemzően sztereotíp információkat tartalmaz az adott csoportról (vö. YUS

2013). Sok másik egyéb mellett ilyen csoport lehet egy nyelvjárásban beszélő közösség, amely kapcsán gyakran az a sztereotip gondolat él a társadalom számos tagjának fejében, hogy vidéki, kevésbé művelt, földműveléssel foglalkozó egyének alkotják, stb. Ha pedig ezt a sztereotípiát kívánja aktiválni egy humorista, általában szüksége van ehhez egy másik nyelvváltozatra is (kontrasztként vagy ellenpólusként), amely magasabb presztízsű, s amely általában a standard (más néven sztenderd vagy köznyelvi) változat.

3.1. A standard nyelvváltozat szerepe

A nyelvi normák két különböző szinten érvényesülnek: a kisebb beszélőközösségekben és az egész nyelvközösségben. Ám lényeges megjegyezni, hogy számos átfedés lehetséges, a határok nem merevek, hanem dinamikusan változnak. A beszélőközösségek rokonsági, barátsági, időtöltési, szakmai, lakóhelyi stb. kapcsolatokon alapulnak, és az általános normarendszer (vagy annak egy része) mellett saját normarendszerük is van, amely kisebb-nagyobb mértékben különbözik más, hasonló normarendszerektől, ezzel identitásjelölő funkciót is betöltve (BÓDI 2021). Alapvető különbséget az jelent az egyes nyelvi normák között, hogy mely nyelvváltozathoz köthetők, s ezeknek mekkora presztízserékük van. Kiemeltnek, hagyományosan magas presztízsunek számít a magyar nyelvközösségben például a sztenderd, de értelmezése alapvetően problematikus. Az alapvető nehézséget egyfelől az adja, hogy a standard többféleképpen értelmezhető fogalom, ugyanis tekinthetünk rá eszményként, konstruktumként (absztrakcióként), reálisan is létező, sajátos helyzetű nyelvváltozatként, avagy nyelvi normaként is (vö. LANSTYÁK 2015, TOLCSVAI 2017). Másfelől és az említettekkel szoros összefüggésben: a standardra, ha mint létező nyelvváltozatra tekintünk, akkor azzal szembesülünk, hogy — mint minden nyelvváltozat esetében — a nyelvi határok meghúzása nehézkes, mivel ezek a határok dinamikusan változnak, nem statikusan rögzülnek. Végül pedig: az, hogy hogyan értelmezzük a standardot, nagyban függ attól is, hogy melyik — presztízsz, etalon, egységesítő, elkülönítő vagy részvételi — funkcióját emeljük ki, mennyire érvényesítjük a történeti vagy a szociolingvisztikai nézőpontot, vagy épp melyik nyelvi-nyelvhasználati markert, jellegzetességet ragadjuk meg az aktuális értelemezésben (vö. BENKŐ 1988, KONTRA 2006, TOLCSVAI 2017). Tisztán nyelvi szempontból azonban a standard nem különbözik más dialektusoktól, csupán státuszában és funkcionális hatókörében tér el tőlük.

A különféle megközelítésekből látszik, hogy a standardhoz való viszonyulásnak nem feltétlen kell előtérbe kerülnie (éppúgy, mint a nyelvjárások vagy más nyelvváltozatok esetében sem), valamint nem feltétlenül kell dichotóm, polarizált keretek között értelmeződnie. Nem szükségszerű, hogy a hatalom és az elnyomottak oppozíciója létrejőjön, jóllehet, gyakran kialakul a magyar nyelvközösség esetében. Ez utóbbi azt jelenti, hogy bár elméletben a standard egy egész

nemzeté, vagyis mindenki számára elérhető és használható, a gyakorlatban mégis inkább egy-egy beszélőközösséghez kötődik, így az adott nemzet egyes tagjai számára hozzáférhető ugyan, de nem azonos mértékben. Általában a társadalmi, kulturális, műveltségi vagy hatalmi elit az, amely ezt a nyelvváltozatot alapnyelvként sajátítja el, és társadalmi presztízsénél, valamint hatalmánál fogva közvetlenül vagy közvetve dönt arról, hogy alapvetően mi számít normatívnak, a standard változatba tartozónak, s mi nem (vö. KONTRA 2016). Ezt természetesen legitímálhatja, megerősítheti vagy megkérdőjelezheti a nyelvközösség és annak bármely tagja, legfőképpen azok, akik nagyobb hatással vannak a társadalom egészére (pl. médiában szereplő személyek, hírességek, humoristák, influenszerek stb). Meghatározó, hogy ezek a személyek milyen nyelvi attitűdöt képviselnek a különféle nyelvváltozatok iránt, és ezt mennyire és hogyan reprezentálják beszédükben.

A különféle nyelvek és nyelvváltozatok aktív részei, alakítói a beszélők identitásának. Bár a különféle elméleti keretek — elsősorban a pszichoszociális, a posztkonstruktivista és a szociokulturális — másképp értelmezik az identitás fogalmát, közös bennük, hogy az identitás közösségi és egyéni természetét is kiemelik; az identitás dinamikus, változó mivoltát, valamint folyamat jellegét ragadják meg. Ez szorosan összefügg a nyelvvel, annak közösségi természetével. A nyelv forrása és egyben terméke is az identitáskonstruálásnak: a nyelv éppúgy formálja az identitást, mint fordítva, az identitás a nyelvet, a nyelvi tevékenységet (FISHER és mtsai 2020). Így könnyen belátható, hogy a különféle nyelvváltozatoknak és a velük kapcsolatos nyelvi attitűdöknek és nyelvi ideológiáknak döntő jelentőségük van ebben a folyamatban.

4. Nyelvváltozatok megjelenítése kabaréjelenetekben

A dolgozat további részében konkrét kabaréjeleneteket elemzek, amelyek ugyan számos szempontból vizsgálhatók, jelen tanulmány azonban csupán arra vállalkozik, hogy néhány prototipikus esetet bemutasson, amelyekben a standardtól eltérő nyelvváltozat valamilyen formában szorosan kapcsolódik a humorkonstruáláshoz. Mivel magyar vonatkozásban tudtommal nem történt korábban ilyen jellegű vizsgálat, a munka a teljességre való törekvés igénye helyett sokkal inkább a témában fellelhető főbb csomópontok kijelölésére törekszik.

A közel 180 darab (nagyjából 33 órányi) megvizsgált kabaréjelenetből összesen 42 releváns a vizsgálat szempontjából. Ezek között egyértelműen azok vannak túlsúlyban, amelyek a korábban említett negatív nyelvi attitűdöt reprezentálják, erősítik fel, s amelyek kevésbé explicit módon ugyan, de sztereotip információkat közvetítenek egyes nyelvhasználókról, beszélőközösségekről. A pozitív vagy semleges nyelvi attitűd csupán két esetben jelenik meg, így ezeket egy alponban tárgyalom.

4.1. Pozitív vagy semleges nyelvi attitűdhöz köthető kabaréjelenetek

A standardtól eltérő nyelvváltozatot tartalmazó kabaréjelenetek közül jó eséllyel azokban mutatható ki semleges vagy pozitív nyelvi attitűd, amelyekben a humorista alapnyelvként használja ezt a változatot. Ilyen volt Kabos László (becenevén Kis Kabos), aki a Vas megyében jellemző nyugat-dunántúli régióba tartozó nyelvjárást használta több előadásában, sőt az egyik kabaréjelenetében erre reflektál is a következő módon:²

- (1) Magyarul tüzoltózenekar. Ez volt életem első zenei élménye gyerekkoromba odahaza Sárváron, vazsmegyébä, mer ott születtek az ijen szép szál legények mint én. MÉR? Van is egy nóta, amejik azt mondja, hogy „Hej de Vázsmegyeyi gyärök vagyok, a fülejim ezér nagyok”. Itt van ë, tessék megnézni. Erredeti vazsmegyeyi kocsonyaanyag. Maj kűdök huzsvétra jóu? De nehogy ësózzák, mer úgy rágós ám. Na ha már elärultam, hogy vazsmegyeyi vagyok...

A viszonyulás a teljes jelenetben a nyelvi attitűdök szempontjából részben semleges, a reflexiók következtében részben pozitív. A nyugat-dunántúli régióra jellemző zárt *ë*, illetve a *v* hangzó zöngésítő hatása az utána következő zöngétlen mássalhangzóra (pl. *Vázsmegyey*) nagyon karakteres nyelvi markerek (KISS 2001: 267–269). Kabos ezeket nemcsak használja, hanem az érintett (1) jelenetben kifejezetten hangsúlyozza is. Ezáltal úgy válik a dialektus a humor forrásává, hogy a beszélő maga is nyelvjárási beszélő, vagyis e tekintetben önazonos és hiteles. Ennek megfelelően nem egy megjeleníteni kívánt karaktert és a hozzá tartozó sztereotíp jellemvonásokat, hanem egy valós személyt, önmagát reprezentálja, így pozitív nyelvi attitűdöket erősít a nézőkben.

Hasonló a helyzet a 2001-ben alakult, napjainkban is nagy népszerűségnek örvendő kolozsvári humortársulat esetében. A Szomszédnéni Produkciós Iroda két előadóból álló társulás, akik mindketten a mezősegi nyelvjárási régió valamely nyelvjárást használják az előadásaikban, sőt kifejezetten ilyen témájú jeleneteik is vannak, pl. *Székely-magyar csajozós szótár* (2) vagy *Hogyan telefonálnak a székelyek?* (3). Érdekeség egyfelől, hogy míg ezeknek a jeleneteknek a szereplői székelyként vannak meghatározva, a nyelvjárásukat tekintve a mezősegi nyelvjárási régióba sorolhatók. Másfelől, hogy míg az előbb említett videó (2) úgy jeleníti meg a nyelvjárásban beszélő nyelvhasználót, mint falusi, alapvetően mezőgazdasági munkát végző, kevésbé művelt személyt, addig a második (3) jelenet sokkal inkább a nyelvjárási markerekre fókuszál. Íme egy részlet az előbbiből:

² A közölt kabaréjelenet-részletek legjegyzése diakritikus jelekkel történt, valamint több szereplő esetében az egyes szereplőket az ábécé betűi jelölik.

(2)

A: No. Arró van szó, hogy is mondjam, igaz-ë, pityókát is fel kell szedni, sepregetni se ártana, s magától a tehén se fog megfejődni.

B: Partnert keresek.

A: De nekém nem olyan leányka kell, aki olyan magasan hórdja az orrát, hogy, izé, almaszedővel se éred el.

B: Legyen egyhatvan alatt

Illetve az utóbbiból:

(3)

A: Én leszek az okostelefon hangja. Plíz szelekt dö lengvidzs!

B: He.

A: Plíz szelekt dö lengvidzs!

B: He!

A: Ön a magyar nyelvet választotta.

A: Kit szeretne felhívni?

B: Kuss!

A: Ijen név nem található a névjedzégben. Kit szeretne felhívni?

B: Idésanyámot!

A: Kit szeretne felhívni?

B: Á idésanyámot!

A: Kit szeretne felhívni?

B: Anyám.

A: Kérem magyar nyelven mongya.

B: Anyád!

A: Anyád?

B: Nem nem, az én anyám.

A: Ijen név nem található a névjedzégben.

B: Apám!

A: Ijen név nem található a névjedzégben.

B: Csak sóhajtottam.

A: Ijen név nem található a névjedzégben.

B: Az úristennek, mingyá odacsapok.

A: Ijen név főleg nem található a névjedzégben.

B: No jóvan akkó. Akkó keressük ki a menüből a nyilakkal.

A: Kérem használja a le-fel-előre-hátra utasításokat, miután bement a név kezdőbetűjét.

B: Ídésanyám!

A: Tehát É mint édesanyám.

B: Nem nem. Í.

A: É.

B: Í, te.

A: É.

B: Na jó legyen É és onnan mennyünk läfelé az íig.

A: Merre?

B: Läfelé.

A: Merre?

B: Lälälälälä.

A: Merre?

B: Lälälälälä.

A: Telefonálni próbál, vagy dalolni?

A két jelenet által sugallt vagy megerősített nyelvi attitűd némileg ellentétes, hiszen az egyik (2) egy sztereotípiát jelenít és erősít meg, nevezetesen azt, hogy a nyelvjárási beszélő falusi. Ezzel szemben a másik (3) jelenet egy nyelvjárási beszélő azon elképzelt nehézségeit mutatja be, melyek a telefon hangvezérlése során keletkezhetnek egy dialektusban beszélő esetében. Vagyis a PRESTON-féle háromszög (1. ábra) felső (a) csúcsa, a megnyilatkozás maga ugyanaz; ami változik, az az implicit reflexió, az a kép, amit kialakít az előadó, valamint az az oppozíció, amit létrehoz a standard és a nyelvjárás szembe- vagy egymás mellé állításával. Természetesen ez valamelyest önirónia is, amennyiben azt vesszük alapul, hogy a két szereplő maga is a mezőségi nyelvjárási régió egyik változatát beszéli, ám ettől még a negatív nyelvi attitűd erősödhet a nézőben a (2) jelenet esetében, míg a (3) jelenetnél nincs erről szó, az attitűd semleges, s így képezi a humor forrását.

4.2. Negatív nyelvi attitűdhöz köthető kabaréjelenetek

A negatív nyelvi attitűdöt közvetítő kabaréjelenetek esetében jóval összetettebb a helyzet, mint a semleges vagy a pozitív attitűdhöz köthető anyagokéban. Megfigyelhető, hogy a humoristák, az előadók gyakran „kreálnak” egy nyelvváltozatot azzal a céllal, hogy megjelenítsenek egy sztereotip karaktert, csoportot, így a nyelvváltozat több dialektus és/vagy más regiszter jegyeit keveri. Ez természetesen a hétköznapi nyelvhasználat során is megtörténik, az egyes nyelvváltozatok keverednek, azonban olyan mértékben csak ritkán, mint a jelenetekben ábrázoltak. Ennek következtében másfelől az ilyen esetekben a karakterek többféle, ezzel együtt tipikus archetípusnak feleltethetők meg, melyek szintén sokszor keverednek. Jellemző, nem standard nyelvváltozat által megjelenített típusok a kabaréjelenetekben a következők. Ha a belső tulajdonságok, személyiségjellemzők szerint csoportosítjuk a karaktereket, a következő tipikus megjelenési formák említhetők: műveletlen, bunkó, buta, nyers, alacsony intelligenciájú, egyszerű gondolkodású, értetlen(kedő), udvariatlan, ingerlékeny. Az említettek általában átfedésben vannak az egyes nem standard nyelvváltozatok által prezentált foglalkozásokkal, melyek a következők: focista, kidobó, testépítő, földműves,

szakmunkás vagy bármely alacsony társadalmi presztízű szakma. Mindezekon kívül bevett szokás, hogy a standardon kívül eső nyelvváltozattal egy-egy etnikai kisebbség tagját, iskolázatlan, falusi/vidéki, idős vagy alkoholista személyt konstruálnak az előadók (és általánosságban a nyelvhasználók is).

Az említett típusokra, karakterekre látunk példát az alábbiakban, jelezve az egyes jelenetben azonosított típusokat is.

(4) *Vidéki/falusi, idős, értetlen(kedő), egyszerű gondolkodású*
(népviselethez hasonló öltözékben ülnek)

A: Nem, nem lobbi az, hanem obi, mint az obi van kenobi.

B: A kki?

A: Hát aki jósojja a kenót a Palikkal meg a Héderbarnával.

C: Áááá, hát az a kulcs.

B: Na az is köllött volna a hetes kúcs a fészterhő mer a botot beleejtette a Berettyóba az az én kisunokám.

C: A Berettyó?

B: Igen. Deehogy. Nee' a botot. No de a robiba se vót. Aszonták mennyen a...

A: Nana

B: A bírkózóhoz.

C: Nem birkozó^u. Bricostore.

A: Az meg mi a rossebb?

C: Vasedény, csak így monygyák angolul brico store.

A: Jaaj, a tüzépet meg úty híjják, hoty prakker.

C: Dehogyis. Pracctkiker.

A: Jaa értem. De azt monygyák mit láttak még?

C: É'n látt' vótam a duna placába'

(5) *Vidéki/falusi, egyszerű gondolkodású, buta, alacsony intelligenciájú*

A globalizácijou magyartalan dolog, ugye. Mer ha nem lenne globális körbe körbe a földön, akkor magyar lenne. Azért globális, hogy nemzetközi. No ebbő mi nem kérünk. Egyfelől nem ércsük, másfelől felmelegszünk tőle.

(6) *Szakmunkás, egyszerű gondolkodású, műveletlen*

A: Beszélgetések a Parnasszusról. H. Palkovics István irodalomtörténész-szel, az irodalomtudományok docensével, akinek most jelent meg Petőfi Sándor — Legenda és valóság című kötete, Zinetárszky László hidegburkoló beszélget.

B: Köszöntöm a hallgatókat, H. Palkovics István irodalomtörténész vagyok, az irodalomtudományok docense.

C: 'napot főnök, napot.

B: Jó napot kívánok önnek is.

C: Na mos lehet, hogy csodákozni fog a kérdésen, de dolgozotte petőfi hidegburkoloként és ha igen hol?

B: A kutatások jelenlegi állása szerint: nem.

C: Há monygyuk én se írok verseket, főnök, csodákosztam is vóna rajta.

A fentiekben lejegyzett jelenetekben közös, s a lejegyzett diakritikus jelekből és a teljes jelenet elemzéséből látszik, hogy a nyelvjárási markerek száma alacsony, előfordulásuk pedig véletlenszerű. Ez alapján feltételezhető, hogy az előadó nem nyelvjárási beszélő, és hogy a kívánt nyelvváltozatot úgy alkotja meg, hogy a gyakrabban előforduló és/vagy markánsabb nyelvi jelenségeket (például a pótlónyúlást, az ö-zést, a diftongust vagy a kakuminális *t-t*) építi be a szövegébe. Ám ezt általában kevésbé következetesen, alkalmi módon teszi.

Megfigyelhető az is, hogy a nyelvjárási elemek mellett a más regiszterekhez kötött nyelvi elemek előfordulása is jelentős. A (6) jelenet például alapvetően erre, illetve az ennek kapcsán fellépő normatörésre épül, amely egyrészt a magas és alacsony társadalmi presztízszű szakmák szembeállításával, az alacsonyabb presztízszű szakma szituációtól való idegenségével, valamint az ezekhez kötődő nyelvváltozatok és nyelvhasználat szembeállításával válik a humor forrásává.

Ahogy a (2) és a (4) jelenet esetében, úgy a (6) példában is a humor nem pusztán a standardtól eltérő nyelvváltozat használatával teremődik meg. Magának a standard nyelvváltozatnak a megjelenése is fontos elem, hiszen ezzel válik a kontraszt igazán szemléletessé. Igaz, a komédia enélkül is működik, ám valószínűleg nem olyan hatásfokkal.

Mindhárom jelenetben közös, hogy egyszerűbb, kevésbé értő gondolkodást sugallnak, különbség viszont, hogy ezt a nem standard nyelvváltozat mellett mivel kötik össze. A (4) jelenetben olyan idős vidéki ember karaktere jelenik meg, aki részben értetlen, részben kevésbé tájékozott az új dolgokat (üzleteket) illetően. Ezzel szemben az (5) jelenet az alacsony intelligenciát, a butaságot társítja a vidéki és nem standard nyelvváltozatú személy alakjához, míg a (6) előadásban szereplő inkább a műveletlenség jellemvonását ragadja meg.

Végül további közös jegy, hogy a humor forrása egy-egy társadalmi csoport, réteg ábrázolására vonatkozó reprezentáció. Ez jelen esetben kifejezetten sztereotip információt jelenít meg az adott csoportról, ennek következtében a humor képzése egyértelműen a YUS-féle (2013) modell kulturális halmazába tartozik.

Hasonló tartalmú jelenetek sokasága érhető el az interneten és látható egy-egy tévéadásban. Az előbbieken mutattam be néhány olyan tipikus példát, amelyek megvilágítják, hogyan használják fel a nem standard nyelvváltozatokat a humor-képzésben akár negatív, akár semleges vagy pozitív nyelvi attitűddel.

5. Összegzés és tanulság

A címben szereplő, eredeti változatában Karinthy Frigyesztől származó kérdés³ jól összefoglalja a tanulmány fő tanulságát és mondanivalóját. A standardtól eltérő nyelvváltozatok, kiváltképp a nyelvjárások, lehetnek ugyan viccesek, de ennek a legtöbb esetben ára van: az adott nyelvváltozat presztízse. Ha egy kabaré-jelenetben, bohózatban vagy stand-up előadásban nem standard nyelvváltozatot használ az előadó, ez rendszerint nem azért történik, mert maga is abban a változatban beszél, vagy mert pozitív az attitűdje a változat iránt, hanem sokkal inkább azért, mert ennek segítségével hozza létre a színpadon az aktuális, kevésbé pozitív attribútumokkal bíró, sztereotip szereplőt. Ellenpéldák jóval kisebb számban akadnak, ezekben az esetben általában az előadó maga is nyelvjárási beszélő.

A standardtól eltérő nyelvváltozatokat előszeretettel használták a korabeli előadók a humorkonstruálás eszközeként — többek között Hofi Géza, Máthé Erzszi, Kabos László vagy a Mikroszkóp színpad munkatársai, pl. Sas József, Baranyi László, Beregi Péter —, és használják napjainkban is, a színházak mellett a stand-up komédia legnépszerűbb alakjai, például Kiss Ádám, Bödőcs Tibor, Kovács András Péter vagy a fentiekben említett Szomszédnéni Produkciós Iroda. A humor ezen formája involválhat vagy vonhat maga után pozitív, semleges és negatív nyelvi attitűdöt, melyek közül a leggyakoribb az utóbbi.

A negatív nyelvi attitűdhöz kötődő humor esete jóval komplexebb, mint a semleges vagy pozitív attitűdhöz köthető. Egyrészt megfigyelhető, hogy a humoristák, előadók gyakran és következtelenül konstruálnak egy nyelvváltozatot azért, hogy megjelenítsenek egy sztereotip karaktert vagy csoportot. Másrészt a komplexitást fokozza, hogy a megjelenített karakterek többféle (arche)típusnak feleltethetők meg, melyek ugyancsak keverednek. Jellemző a műveletlen, bunkó, alacsony intelligenciájú, egyszerű gondolkodású, értetlen(kedő) belső tulajdonságok, személyiségvonások, a focista, kidobó, testépítő, földműves, szakmunkás vagy bármely alacsony társadalmi presztízssű szakmák, valamint az etnikai kisebbségek tagjainak, iskolázatlan, falusi/vidéki, idős vagy alkoholista személyeknek a konstruálása és megjelenítése az említett kontextusban.

Mindazonáltal nem kell ahhoz színházi vagy stand-up előadás, hogy a jelenség megfigyelhető legyen. A hétköznapi társalgások során szintén nem ritka, hogy egy nyelvhasználó ugyanezt az eszközt alkalmazza, hogy egy másik nyelvhasználót vagy nyelvhasználói csoportot megjelenítsen a beszélgetés során. Ugyanúgy, ahogy az elemzett anyagok esetében, úgy ezekben sem törvényszerű, hogy ez negatív nyelvi attitűdöt vonjon maga után. Viszont érdemes tudni és tudatosítani, hogy ez a tevékenység általában negatív nyelvi attitűddel és a nem standard változatok presztízisének csökkenésével jár.

³ Eredetileg Karinthy a Bánffy Miklóst parodizáló Gróf Gyengébb című paródiájában írja: „Vajjon lehet-e őszinte barátság férfi és nő közt és ha igen, miért nem!” (Karinthy 1928: 177).

Irodalom

- AGHA, ASIF 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BENKŐ LORÁND 1988. Irodalmi nyelv – köznyelv. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 15–33.
- BAKHTIN, MIKHAIL MIKHAILOVICH 1981. *The Dialogic Imagination – Four Essays*. Texas, University of Texas Press. 270–422.
- BUSCH, BRIGITTA 2014. Building Heteroglossia and Heterogeneity: The Experience of a Multilingual Classroom. In: BLACKLEDGE, ADRIAN–CREESE, ANGELA szerk., *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. New York, Springer. 21–41.
- BLOMMAERT, JAN 2016. From Mobility to Complexity in Sociolinguistic Theory and Method. In: COUPLAND, NIKOLAS szerk., *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge–New York, Cambridge University Press. 242–262.
- BLOMMAERT, JAN–RAMPTON, BEN 2011. Language and superdiversity. *Diversities* 13/2: 1–22.
- BÓDI ZOLTÁN 2021. A közösségi hálózatok szerepe az identitás formálódásában. *Ephemeris Hungarologica* 1/1: 5–18.
- BODÓ CSANÁD–HELTAI JÁNOS IMRE 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- CHAMBERS, JACK K.–TRUDGILL, PETER 1998. *Dialectology*. Második kiadás. Cambridge, Cambridge University Press.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2020. Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről. *Magyar Nyelvjárások* 58: 165–173.
- FISHER, LINDA–EVANS, MICHAEL–FORBES, KAREN–GAYTON, ANGELA–LIU, YONGCAN 2020. Participative multilingual identity construction in the languages classroom: a multi-theoretical conceptualisation, *International Journal of Multilingualism* 17/4: 448–466.
- GARCÍA, OFELIA 2009. Education, multilingualism and translanguaging in the 21st century. In: TOVE SKUTNABB-KANGAS–PHILLIPSON, ROBERT, AJIT–K. MOHANTY szerk., *Social justice through multilingual education*. Bristol, Multilingual Matters. 140–158.
- GROOTAERS, WILLEM A. 1958. Nihon hōgen kenkyū ni okeru futatsu no atarashii hōhō. *International Congress of Orientalists in Japan* 3: 71–74.
- HIEBERT, MIRANDA 2015. Dialects and Perceptions of Humor: Dialectal Stereotypes. *Schwa* 13: 27–35.
- JÁNK ISTVÁN 2019a. Lingvicizmus a Kárpát-medence négy országának gyakorló és leendő magyartanárainál. *Magyar Nyelvőr* 143: 31–45.
- JÁNK ISTVÁN 2019b. *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- JÁNK ISTVÁN 2020. Aki nyelvjárásban beszél, nem szereti a nyelvtant? Nyelvi attitűdök magyartanító pedagógusoknál. *Magyar Nyelvőr* 144: 346–359.

- JONTES, DEJAN–ANDREJA TRDINA 2018. Theorising Post-Socialist Sitcom: Imported Form, Vernacular Humour and Taste Boundaries on the Global Periphery. In: DAVIES, HELEN–LOTT, SARAH szerk., *Comedy and the Politics of Representation*. Cham, Palgrave Macmillan. 205–222.
- JØRGENSEN, J. NORMANN 2008. Polylingual languaging around and among children and adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5/3: 161–176.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvföldrajz. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 92–110.
- KARINTHY FRIGYES 1928. *Így Írtok ti. Gyűjteményes Kiadás*. Budapest.
- KISS JENŐ 2000. Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez. *Magyar Nyelvőr* 124: 465–468.
- KISS JENŐ 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS JENŐ 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 133: 1–14.
- KNIPF ERZSÉBET 2011. Egyszerűsített nyelvi változatok a mai németben: a Pidgin-deutsch-tól az Ethnolekt-ig. In: SZÜCS TIBOR–NÁDOR ORSOLYA–KÁRPÁTI ESZTER szerk., *Hungarológiai Évkönyv. A 80 éves Szépe György köszöntésének*. Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 149–158.
- KONTRA MIKLÓS 2003. A szép magyar beszéd és a csúnya. In: UŐ. szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KONTRA MIKLÓS 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER szerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 577–594.
- KONTRA MIKLÓS 2016. Hatalom és nyelv. *Magyar Tudomány* 2016/6: 651–659.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2015. A standardizálás mint nyelvalkító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17: 27–56.
- LOCKYER, SHARON 2010. Dynamics of Social Class Contempt in Contemporary British Television Comedy. *Social Semiotics* 20/2: 121–38.
- PENNYCOOK, ALASTAIR 2016. The Trans-Super-Poly-Metro Movement. In: COUPLAND, NIKOLAS szerk., *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge–New York, Cambridge University Press. 201–216.
- PRESTON, DENNIS R. 1989. *Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*. Dordrecht–Providence, R. I., Foris Publications.
- PRESTON, DENNIS R. szerk. 1999. *Handbook of Perceptual Dialectology I*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- PRESTON, DENNIS R. 2017. The Perception of Language Differences. Why Should You Care? In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS NOÉMI szerk., *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 11–26.
- SINKOVICS BALÁZS 2017. Szegedi ö-ző beszélők attitűdjei és nyelvhasználata SZÖSZI-interjúkban. *Magyar Nyelvjárások* 55: 39–49.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A magyar standard helyzete. In: UŐ. szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó. 222–238.

- TORKOS SÁNDOR 1957. A' göcseji nyelvjárás. *Magyar Nyelvészet* 2: 215–225.
- RÁSI SZILVIA 2020. Language use and dialectal attitude of a Hungarian settlement in Slovakia. In: MUHR, RUDOLF–VANČO, ILDIKÓ–KOZMÁCS, ISTVÁN–HUBER MÁTÉ szerk., *The Pluricentricity of Hungarian*. Bécs, Peter Lang Verlag. 11–23.
- VERTOVEC, STEVEN 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30/6: 1024–1054.
- WEIJNEN, ANTONIUS A. 1946. De grenzen tussen de oost-noord-Brabantse dialecten onderling – Oost-Noordbrabantsedialectproblemen. *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie* 8: 1–14.
- WILLEMS, PIETER 1886. *De enquête werd gehouden in 1886, de antwoorden zijn het eigendom van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, en worden daar bewaard*. Gent, Royal Flemish Academy of Languages and Literature.
- YUS, FRANCISCO 2013. Analyzing jokes with the Intersecting Circles Model of humorous communication. *Lodz Papers in Pragmatics* 9/1: 3–24.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2015. A nyelvjárások és a nyelvjárásiaság megítélése egyetemisták és főiskolások körében. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 42: 233–244.

Források

- (1) = Kabos László: Vas megyei gyerek vagyok...
<https://www.youtube.com/watch?v=ol2SHUhbDqE> (2021. szeptember 08.)
- (2) = Szomszédnéni: Székely-magyar csajozós szótár
<https://www.youtube.com/watch?v=erbUAEYj6PM> (2021. szeptember 08.)
- (3) = Szomszédnéni: Hogyan telefonálnak a székelyek?
<https://www.youtube.com/watch?v=tD7sAuJjGPU> (2021. 09. 08.)
- (4) = Heller Tamás, Lorán Lenke, Baranyi László (Mikroszkóp színpad): Évezred kabaré
<https://www.youtube.com/watch?v=gdDubE-kQJM> (2021. szeptember 10.)
- (5) = Hajós András (Heti Hetes): A globalizáció
https://www.youtube.com/watch?v=w0mA_I92P2I (2021. szeptember 10.)
- (6) = Kovács András Péter, Szombathy Gyula, Vida Péter: Beszélgetések a Parnasszusról
<https://www.youtube.com/watch?v=0K2SeD5Prww> (2021. szeptember 10.)

Jánk István
 ORCID: 0000-0003-1327-6412
 Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
 jank.istvan@uni-eszterhazy.hu

Can a vernacular dialect be funny?

Non-standard dialects as tools and targets in the construction of humor

The non-standard dialects (especially the vernacular dialects) are very frequent objects of cabaret scenes and caricatures. In this case dialects or people speaking in dialects are often related to low intelligence, illiteracy, nonsense, etc. This type of representation of the non-standard dialects creates funny situations, characters for the audience and it is a very popular tool among comedians. However, there are many problems with it.

The current study focuses on the Hungarian comedians' representations of non-standard dialects. The primary questions of the article are the following: how the mentioned process is being realized and what is the comedians' intention with it? Furthermore, how can the mentioned phenomenon effect on the dialects and their speakers? What is the impact if comedians as different characters speak in vernacular dialects?

Keywords: dialects, humor, vernacular, non-standard dialect, comedy, language stereotypes, perceptual dialectology, sociolinguistics, perception of humor

